

2 Дәріс. Ақша-несие саясатының негіздері

1. Ақша-несие саясатының әдістері
2. Ақша-несие саясатының құралдары
3. Ақша-несие саясатының негізгі типтері (арзан және қымбат ақша саясаты)

1. Ақша-несие саясатының әдістері

Ақша-несие саясатының әдістері – ақша-несие саясатының субъектілері өз мақсаттарына жету үшін объектілерге әсер ететін әдістер мен операциялардың жиынтығы.

Тікелей (директивті) әдістер – бұл ақша немесе несиелік ұсыныс көлемін, сондай-ақ қаржы нарығындағы пайыздық мөлшерлемелерді анықтайтын Орталық банктің әртүрлі талаптары мен нормалары түріндегі әкімшілік шаралар. Оларға міндетті резервтік талаптар, несиелік портфель бойынша лимиттер немесе депозиттерді тарту, несиелер немесе депозиттер бойынша пайыздық мөлшерлемелердің тікелей лимиттері жатады. Тікелей әдістер жылдам экономикалық нәтиже береді, өйткені олар қаржы нарығының конъюнктурасына нарықтық емес болса да тікелей әсер етеді. Тікелей әдістерді белсенді қолдану арқылы ақша-несие саясатының уақыттық лагтары қысқарады. 1990 жылдарға дейін тікелей әдістер экономикалық дамыған елдерде қаржы нарықтарын ырықтандыру процесі басталғанға дейін қолданылған.

Тікелей әдістер ақша-несие саясатының субъектілеріне таңдамалы (селективті) әсер ету түрінде де болуы мүмкін. Таңдамалы әдістер несиенің белгілі бір түрлерін реттейді және негізінен нұсқаушы (директивті) болып табылады. Олардың арқасында кейбір банктердің несиелерін беруін шектеу немесе ынталандыру, сондай-ақ жеңілдікті шарттармен қайта қаржыландыру сияқты жеке міндеттер шешіледі. Селективті әдістер көбінесе мемлекеттік банктер үшін немесе нарықтық емес құралдар үшін, мысалы, ауыл шаруашылығын немесе инфрақұрылымды қайта қаржыландырудың арнайы құралдары үшін қолданылады.

Жанама (нарықтық) әдістер – нарық конъюнктурасын өзгерту арқылы қаржы нарықтарына әсер ететін Орталық банктің

операциялары. Оларға ашық нарықтағы операциялар және тұрақты операциялар жатады. Жанама әдістердің үлкен уақыттық кешігуі бар, оларды қолданудың салдары тікелей әдістерді қолданумен салыстырғанда аз болжамды. Дегенмен, оларды пайдалану нарықтың бұрмалануына әкелмейді. Жанама әдістерді қолдану ақша нарығының даму дәрежесіне тікелей байланысты. Жанама әдістерге көшу қаржы нарықтарын ырықтандыру мен реттеуді тоқтатудың, мемлекеттің экономикаға, оның ішінде қаржы секторындағы жекешелендіру арқылы араласу дәрежесінің төмендеуінің, Орталық банктің тәуелсіздік дәрежесінің жоғарылауының салдары болып табылады.

2. Ақша-несиелік реттеу құралдары

Ақша-несие саясатының стратегиясы нақтыланып, оның мақсаттары белгіленгеннен кейін оны ақша-несие органдарының жүзеге асыру тактикасын анықтау өте маңызды. Тактика күтілетін нәтижелерге қол жеткізу үшін ақша-несиелік реттеудің артықшылықты құралдарын таңдау және қолдануды білдіреді.

Ақша-несие саясатының негізгі құралдарына, ең алдымен, қайта қаржыландыру ставкасының өзгеруі, резервтік талаптардың өзгеруі, бағалы қағаздармен және валютамен ашық нарықтағы операциялар, сонымен қатар қатаң әкімшілік сипаттағы кейбір шаралар жатады.

Белгілі бір уақытта қолданылатын құралдарды таңдау және біріктіру Орталық банктің негізгі тұжырымдамасымен байланысты. Дегенмен, таңдалған түріне қарамастан, кез келген экономикалық дамыған елдің Орталық банкінің құралдарына қолданылатын талаптарды атауға болады.

1) *Максималды тиімділік*, яғни, оның Орталық банктің экономикалық реттеу мақсаттарын барынша дәл жүзеге асыру мүмкіндігі. Осылайша, қайта қаржыландыру саясатының максималды тиімділігіне ақша нарығында тиісті жағдай жасалған жағдайда ғана қол жеткізіледі.

2) *Жеке топтардың немесе барлық несиелік мекемелердің бәсекеге қабілеттілігіне әсер етудің біркелкілігі*. Осыған байланысты Орталық банктің құралдары екі топқа бөлінеді:

- коммерциялық банктердің бір бөлігіне ғана қатысты ықпал ету

шаралары (Германиядағы несиелік мекемелердің жекелеген топтары үшін міндетті резервтер бойынша әртүрлі мөлшерлемелерді белгілеу, Қазақстанда, Ресейде валюталық лицензияны беру тәжірибесі;

- барлық несиелік мекемелерге қатысты шаралар (орталық банктің шектеуші есеп саясатын жүргізу).

Екі топқа да қатысты механизмдер Орталық банктің бейтараптығы талаптарына жауап береді, өйткені олар әртүрлі топтар немесе тұтас алғанда барлық банктер шеңберінде бір-біріне қатысты несиелік мекемелердің бәсекеге қабілеттілігіне бірдей әсер етеді. Бұл әр түрлі банктер үшін (мысалы, үлкен және кіші) мұндай шаралардың әртүрлі салдарын жоққа шығармайды.

Орталық банктің экономикалық реттеу шараларына жоғарыда аталған талаптарды ескере отырып, оның барлық құралдарын бірқатар критерийлер негізінде сипаттауға болады (2-сурет)

Сурет 2. Орталық банктің экономикалық реттеу шараларына байланысты экономиканы ақша-кредитпен реттеу құралдарын жіктеу

Дәстүрлі немесе дәстүрлі емес.

Дәстүрлі емес операциялар деп аталатындар халықаралық қаржы нарығындағы жағдайлардың өзгеруіне байланысты, сондай-ақ несиелік мекемелердің жаңа топтарының пайда болуы нәтижесінде пайда болды. Дәстүрлі емес реттеу шаралары, әсіресе, қажетті құралдарды таңдауда еркін Англия банкіне тән.

Әкімшілік немесе нарықтық.

Әкімшілік шаралар немесе олар сондай-ақ тікелей шаралар деп те аталады: директивалар, нұсқаулар және ережелер түріндегі

құралдар, сондай-ақ Орталық банктен шығатын және көбінесе несиелік ұйымдардың таңдау немесе әрекет ету бостандығын шектеуге бағытталған әртүрлі нұсқаулар. Жекелеген банктер үшін несиелендірудің өсуіне немесе депозиттерді тартуға шектеулер, жалпы сандық шектер, несиелерді таңдаулы бақылау және т.б. сандық бақылаудың мысалдары болып табылады. Несиелер немесе депозиттер бойынша пайыздық мөлшерлеменің шектері пайыздық мөлшерлемелерді бақылау мысалдары болып табылады.

Әкімшілік әдістер дамушы елдердің орталық банктеріне көбірек тән. Дегенмен, дамыған елдердің орталық банктерінің тәжірибесінде реттеудің әкімшілік әдістері де белгілі орын алады. Кең мағынада әкімшілік реттеу шараларына Орталық банктің барлық әдістері жатады, оның көмегімен ол өзінің бақылау қызметін жүзеге асырады (мысалы, коммерциялық банктердің есеп беру нысаны туралы нұсқаулар). 1960 жылдары Еуропа елдерінің барлығы дерлік коммерциялық банктердің пайыздық мөлшерлемелерін әкімшілік реттеу тәжірибесін қолданды.

Әкімшілік әдістерді қолдану кезінде келесі құралдар кеңінен қолданылады:

- пассивті және белсенді операциялардың жекелеген түрлеріне квоталар;
- несиелердің жекелеген санаттарын беруге және несиелік ресурстарын тартуға лимиттерді енгізу;
- операциялардың жекелеген түрлеріне рұқсат етілген банктердің тізбесін айқындау;
- сыйақы мөлшерлемелері мен комиссиялық сыйақы тарифтерін шектеу (мысалы, АҚШ-та 1986 жылға дейін қолданылған Q ережесі банктер үшін жинақ шоттары бойынша ең жоғары пайыздық мөлшерлемені белгіледі, бұл капиталдың акциялар нарығына және оффшорлық аймақтарға жаппай кетуіне әкелді).

Нарықтық құралдар немесе оларды жанама деп те атайды, олар ақша нарығында және капитал нарығында белгілі бір жағдайлар жасау арқылы Орталық банкке ұлттық несиелік жүйесіне әсер ету тәсілдерін білдіреді.

Ақша-несиелік саясатының нарықтық (немесе экономикалық) құралдары келесідей классикалық құралдар болып табылады:

- ашық нарықта операцияларды жүзеге асыру;
- банк резервтерінің нормасын реттеу;
- орталық банк беретін несиелер бойынша пайыздық мөлшерлемені реттеу.

Нарықтық механизмдер неғұрлым икемді, бірақ, екінші жағынан, оларды қолдану нәтижесі әрқашан көзделген мақсатқа дәл сәйкес келмейді. Мысалы, ұлттық есептік мөлшерлеменің жоғарылауымен несиелік ұйымдардың халықаралық несиелік капитал нарығында несие алу мүмкіндігі әлі де бар.

Осы тетіктердің әрқайсысының жетілдіруі ондаған жылдар бойы жалғасып келе жатқан құралдардың өз тізімі бар.

Соңғы онжылдықта индустриалды дамыған елдердің орталық банктерінің экономиканы реттеу процесінде нарықтық әдістерді қолдануға ұмтылысы айтарлықтай айқын көрінді. Ашық нарықта операцияларды қолдану кеңейіп жатыр, көптеген Еуропа елдерінде капитал қозғалысы ырықтандыруда. Сонымен, Австрияда 1991 г. кредиттік ұйымдардың ірі көлемдегі шетелдік операциялары кезінде Орталық банкті хабардар ету жүйесі жойылды.

Қаржы нарықтарының әкімшілік әдістерге реакциясы тезірек және айқын көрінеді, ал жанама әдістерді қолдану банк жүйесіндегі өзін-өзі реттеу процестерінің дамуының жоғары дәрежесін болжайды және қолданудың әсері баяу және анық емес болып келеді. Сонымен қатар нарықтық конъюнктураға қайшы келетін шаралар экономикалық субъектілер оларды болдырмаудың жолын таппайынша, болашақта тек транзакциялық шығындарды көбейтпейінше, қысқа мерзімді оң нәтиже бере алады.

Жалпы әрекет құралдарын пайдаланған кезде Орталық банктің шаралары банк жүйесінің барлық мекемелеріне, таңдамалы құралдарды пайдалану кезінде – жекелеген несиелік мекемелерге немесе олардың топтарына немесе банк қызметінің жекелеген түрлеріне қолданылады. Таңдамалы ақша-несие саясаты Орталық банкке белгілі бір бағытта таңдамалы әсер ету мүмкіндігін береді. Оны жүзеге асырған кезде келесі құралдарды немесе олардың әртүрлі комбинацияларын қолдану практикаланады: банктер операцияларының жекелеген түрлерін шектеу (немесе олардың топтары, мысалы, аймақтар бойынша), коммерциялық банктерге

эртүрлі қаржылық операцияларды жүргізу кезінде сыйақы мөлшерін белгілеу, несиелік операциялар, эртүрлі санаттағы қарыз алушыларға несиенің жекелеген түрлерін беру шарттарын реттейтін, несиелік шекті белгілейтін құралдар қолданылады.

Қысқа мерзімді, орта мерзімді немесе ұзақ мерзімді.

Дамыған елдердің орталық банктерінің тәжірибесінде ақша-несие саясатының тиісінше жақын және ұзақ мерзімді мақсаттарын жүзеге асыруға бағытталған ұзақ мерзімді және қысқа мерзімді әсер ету механизмдері бар.

Ақша-несие саясатының ұзақ мерзімді мақсаттары деп Орталық банктің стратегиясы түсініледі, оның қызметі елдің экономикалық жағдайына байланысты 1 жылдан бірнеше онжылдықтарға дейін созылуы мүмкін. Ұзақ мерзімді реттеуді жүзеге асырудың мысалы ретінде ақша-несие саясатының дәстүрлі құралдары (ең төменгі резервтік талаптар, қайта қаржыландыру саясаты) болып табылады. Қысқа мерзімді мақсаттарды жүзеге асыруға дәстүрлі құралдар (ашық нарықтағы операциялар), сондай-ақ дәстүрлі емес механизмдер (валюта саясаты шеңберіндегі своп операциялары, ашық нарықтық саясат шеңберіндегі арбитраж) қызмет етеді.

Бір мезгілде қолданылатын ақша-несие саясатының құралдарын біріктіру өнері эртүрлі ұзақтықтағы мақсаттарды жүзеге асыруға бағытталған тетіктерді сәтті үйлестіруде жатыр. Ұзақ мерзімді реттеуді жүзеге асырудың мысалы ретінде ақша-несие саясатының дәстүрлі құралдары (мысалы, ең төменгі резервтер саясаты, қайта қаржыландыру саясаты және т.б.), қысқа мерзімді мақсаттарды жүзеге асыруға дәстүрлі емес механизмдер қызмет етеді (мысалы, валюталық саясат шеңберіндегі своп операциялары, ашық нарықтық саясат шеңберіндегі арбитраж), сондай-ақ кейбір дәстүрлі құралдар (Германияда – федералды бағалы қағаздармен операциялар) қолданылады.

3. Ақша-несие саясатының негізгі түрлері (арзан және қымбат ақша саясаты)

Ақша-несие саясатының екі негізгі түрі (бағыты) бар, олардың әрқайсысы нақты мақсаттармен және реттеу құралдарының

жиынтығымен сипатталады.

Өндірістің құлдырауы, жұмыссыздықтың артуы және бағаның төмендеуі кезеңінде іскерлік белсенділікті ынталандыру үшін «арзан ақша» саясаты (экспансиялық ақша-несие саясаты) жүзеге асырылады, ол несиелеу ауқымын кеңейту, ақша массасының өсуін бақылауды әлсірету, ақша ұсынысын ұлғайту болып табылады. Осы мақсатта Орталық банк келесі шараларды қабылдайды.

Біріншіден, ол ашық нарықтағы бағалы қағаздарды халықтан және коммерциялық банктерден сатып алуы керек. Екіншіден, есептік мөлшерлемені төмендетеді, үшіншіден, резервтерді бөлу нормативтерін төмендетеді. Қабылданған шаралардың нәтижесінде коммерциялық банк жүйесінің артық резервтері ұлғаяды. Артық резервтер коммерциялық банктердің несиелеу беру ұсыныстары арқылы ақша массасын ұлғайтуының негізі болғандықтан, елдегі ақша массасының артуын күтуге болады. Ақша массасының ұлғайуы пайыздық мөлшерлемені төмендетіп, инвестицияның ұлғайуына және тепе-теңдік таза ұлттық өнімнің өсуіне әкеледі. Жоғарыда айтылғандардан келесідей қорытынды жасауға болады, бұл саясаттың мақсаты жиынтық шығындар мен жұмыспен қамтуды ұлғайту үшін несиені арзан және оңай қолжетімді ету болып табылады.

Экономика инфляциялық процестерді тудыратын шамадан тыс шығындарға тап болған жағдайда Орталық банк ақша массасын шектеу немесе қысқарту арқылы жалпы шығындарды азайтуға тырысуы керек. Бұл мәселені шешу үшін коммерциялық банктердің резервтерін қысқарту қажет. Бұл келесі жолмен жүзеге асырылады. Орталық банк коммерциялық банктердің резервтерін қысқарту үшін мемлекеттік облигацияларды ашық нарықта сатуы керек. Содан кейін коммерциялық банктерді артық резервтерден автоматты түрде босататын резервтік норманы арттыру қажет. Үшінші шара – Орталық банктен қарыз алу арқылы коммерциялық банктер өздерінің резервтерін көбейтуге қызығушылықтарын төмендету үшін есептік мөлшерлемені көтеру. Жоғарыда аталған шаралар жүйесі қымбат ақша саясаты деп аталады. Соның нәтижесінде заңмен белгіленген резервтік норманы қанағаттандыру үшін банктер өздерінің резервтері тым аз екенін байқайды, яғни өздерінің резервтеріне қатысты олардың ағымдағы шоттары тым үлкен екенін анықтайды. Демек, резервтердің

жеткіліксіздігі кезінде міндетті резервтердің талаптарын орындау үшін банктер ескі несиелер өтелгеннен кейін беруден жаңа несиелерді бас тартуы арқылы өздерінің ағымдағы шоттарын сақтауы қажет. Нәтижесінде ақша ұсынысы қысқарады, бұл пайыздық мөлшерлеменің өсуіне әкеледі, ал пайыздық мөлшерлеменің өсуі инвестицияны азайтады, жиынтық шығындарды азайтады және инфляцияны тежейді. Саясаттың мақсаты – ақша ұсынысын шектеу, яғни шығындарды азайту және инфляциялық қысымды ұстау үшін несиенің қолжетімділігін азайту және оның шығындарын арттыру болып табылады.

Жалпы ел экономикасына әсер етуде ақша-несиелік реттеу әдістерін қолданудың күшті және әлсіз жақтарын атап өту қажет. Ақша-несие саясатының пайдасына келесі дәлелдерді келтіруге болады. Біріншіден, фискалдық саясатпен салыстырғанда жылдамдық пен икемділік. Заң шығарушы органдардағы талқылауларға байланысты фискалдық саясатты қолдану ұзақ уақытқа созылуы мүмкін екені белгілі. Ақша-несие саясатына қатысты жағдай басқаша. Орталық банк және басқа ақша-несие саласын реттеуші органдар құнды қағаздарды сатып алу және сату туралы күнделікті шешімдер қабылдай алады және осылайша ақша ұсынысына және пайыздық мөлшерлемеге әсер ете алады. Екінші маңызды аспект дамыған елдерде бұл саясаттың саяси қысымнан оқшауланғандығымен байланысты, сонымен қатар ол өзінің табиғаты бойынша фискалдық саясатқа қарағанда жұмсақ және жұқа әрекет етеді, сондықтан саяси тұрғыдан қолайлы болып көрінеді.

Бірақ бірқатар келеңсіз жақтары да бар. Қымбат ақша саясаты, егер жеткілікті түрде қарқынды жүргізілсе, шынымен де коммерциялық банктердің резервтерін банктер несиелеуді шектеуге мәжбүр ететін деңгейге дейін төмендетеді. Ал бұл ақша ұсынысын шектеу дегенді білдіреді. Арзан ақша саясаты коммерциялық банктерді қажетті резервтермен, яғни несиелер беру мүмкіндігімен қамтамасыз ете алады, бірақ банктердің нақты несиелер беретініне және ақша ұсынысының ұлғаюына кепілдік бере алмайды. Мұндай жағдайда бұл саясаттың әрекеті тиімсіз болады. Бұл құбылыс циклдік асимметрия деп аталады және ол депрессия кезінде ақша-несиелік басқаруға елеулі кедергі болуы мүмкін. Неғұрлым қалыпты кезеңдердегі артық

резервтердің ұлғаюы қосымша несиелердің берілуіне және сол арқылы ақша ұсынысының ұлғаюына әкеледі.

Кейбір нео-кейнсиандықтар байқаған тағы бір жағымсыз фактор мыналар болып табылады. Ақша айналымының жылдамдығы ақша ұсынысына қарама-қарсы бағытта өзгеруге бейім, осылайша саясаттан туындаған ақша ұсынысының өзгеруін тежейді немесе жояды, яғни ақша ұсынысы шектеулі болған кезде ақша айналымының жылдамдығы артады. Және керісінше, құлдырау кезінде ақша ұсынысын ұлғайту үшін саяси шаралар қабылданған кезде, ақша айналымының жылдамдығы төмендеуі әбден мүмкін.

Басқаша айтқанда, арзан ақша кезінде ақша айналымының жылдамдығы төмендейді, оқиғалардың кері бағытында қымбат ақша саясаты айналым жылдамдығының артуына әкеледі. Өздеріңіз білетіндей, жалпы шығындарды ақша айналымының жылдамдығымен ақша ұсынысының көбейтіндісі ретінде қарастыруға болады. Демек, жоғарыда айтылғандай, арзан ақша саясатында, ақша массасының айналым жылдамдығы төмендейді, демек, жалпы шығындар да азаяды, ол саясаттың мақсаттарына қайшы келеді. Ұқсас құбылыс қымбат ақша саясатында орын алады.